

1967; Севбо И. П. Структура связного текста и автоматизация реферирования. — М., 1969; Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка.

¹⁰ Гухман М. М. Понятие системы в синхронии и диахронии. — Вопросы языкознания, 1962, № 4, с. 26—27.

Л. И. СЯМЕШКА

З'ЯВЫ АНАЛІТЫЗМУ ў СКЛОНАВЫХ ФОРМАХ ЛІЧЭБНІКАУ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Усё большую ўвагу лінгвістаў у апошні час прыцягваюць пытанні, звязаныя з вывучэннем тых змен у галіне лексікі і граматыкі літаратурных моў, якія абумоўлены экстралінгвістычнымі фактарамі, у прыватнасці новымі ўмовамі існавання і выкарыстання мовы. Бурны прагрэс навукі і тэхнікі, які суправаджаецца рэзкім павелічэннем аб'ёму інфармацыі, развіццё і ўдасканаленне моўных сродкаў і спосабаў яе перадачы, змяненне суадносін паміж вуснай і пісьмовай формамі моўных зносін і іншыя фактары рэалізацыі моўнай дзейнасці аказваюць значны ўплыў на распаўсюджанне асобных моўных з'яў, выклікаюць змены ў жанрава-стылістычнай арганізацыі моўных сродкаў, стымулююць у пэўнай ступені ўнутрысістэмныя зрухі ў мове.

Такімі сацыяльна абумоўленымі ў канчатковым выніку зрухамі ў граматычным ладзе большасці славянскіх моў з'яўляюцца развіццё і пашырэнне элементаў аналітызму на марфалагічным і сінтаксічным узроўнях як вынік тэндэнцыі да эканоміі знакавых сродкаў выражэння, уніфікацыі і павышэння іх выразнага патэнцыялу. Праяўленні аналітызму ў галіне марфалогіі і сінтаксісу ўзаемазвязаны і часта маюць агульны характар. Так, сутнасць аналітызму ў марфалогіі заключаецца ў тым, што парадigmatычныя ўласцівасці іменных часцін мовы выражаюцца не формамі словазмянення, а сродкамі кантэксту, у сінтаксісе ж аналітызм праяўляецца ў паслабленні сінтагматычных сувязей, у пашырэнні «свабодных», «прымыкаючых» канструкцый, словы і часткі якіх аб'ядноўваюцца не «па звычайных законах дапасавання ці кіравання, а шляхам іх простага супалажэння або прымыкання, што патрабуе ад залежнага слова яго зыходнай формы»¹.

Сярод «свабодных» канструкцый, якія актывізаваліся ў апошні час у беларускай мове, звяртаюць на сябе ўвагу спалучэнні назоўніка з колькасным лічэбнікам у форме назоўнага склону. Гэты колькасны лічэбнік узыходзіць да азначэння, выражанага парадкавым лічэбнікам: **Алімпіяда-80** (Алімпіяда 1980-га года), **Касманаўт-1** (першы касманаўт), **РБУ-35** (трыццаць пяце РБУ). Пры такім ужыванні колькасны лічэбнік як пэўная граматычная катэгорыя, якая мае формы словазмянення, у структуры словазлучэння не рэалізуе гэтых магчымасцей і прымыкае да стрыжнявага слова ў сваёй зыходнай форме. Гэта значыць, што нулявыя флексіі развіваюцца ў межах лічэбніка, які ў падобных пазіцыях свае парадigmatычныя ўласцівасці выражае сродкамі кантэксту. Параўн.: Статыстыка **сезона-79** (Беларусь, 1980, № 3); Тры каманды ў **сезоне-79** так і не вычарпалі свой ліміт (там жа); Касцяк сталічнага «Дынама» — **чэмпіёна-82** (Звязда, 1982, 12 снежня). Выступаючы ў ролі своеасаблівага азначальніка, колькасны лічэбнік страчвае сваё спецыфічнае лікавае, колькаснае значэнне і функцыянальна набліжаецца да постпазіцыйнага аналітычнага прыметніка. Параўн.: Сяджу на **пасту нумар адзін** (Клімук П. Зоры побач); У **конкурсе 100-42** бяром таймаўт (Звязда, 1982, 9 снежня); З усіх праблем навакольнага асяроддзя вада — **праблема нумар адзін** (ЛіМ, 1983, 11 лютага).

З'явы дэфлексіі лічэбнікаў развіваюцца ў беларускай мове пад непасрэдным уплывам рускай мовы, у якой «нескланяльнасць колькасных лічэбнікаў (або колькасных, узнікшых з парадкавых) становіцца нормай пісьмовай літаратурнай мовы», а дэфлексія з'яўляецца «адным з актыўных працэсаў іменнага скланення сучаснай рускай мовы»². Характэрна, што ўплыў рускай мовы ў гэтым выпадку не абмяжоўваецца толькі

знешнім уздзеяннем. Як вядома, уплыў чужой мовы, гаворачы словамі Б. Гаўранека, — гэта таксама і нешта «звязанае з унутраным, іманентным развіццём мовы, якая выбірае тое, што патрабуецца адпаведна яе структуры і моўным умовам яе развіцця. Тое, што мова выбірае, становіцца састаўной часткай яе іманентнага развіцця»³. Шырокае распаўсюджанне ў рускай мове словазлучэнняў з аналітычнай формай колькаснага лічэбніка, абумоўленае актывізацыяй тых моўных сродкаў, якія забяспечваюць большую лаканічнасць, «эканомнасць», а таксама большую экспрэсіўнасць, дзейнасць выказвання⁴, з аднаго боку, а з другога — блізкасць граматычных структур беларускай і рускай моў, развіццё беларускай мовы ва ўмовах непасрэднага і ўсебаковага кантакту з рускай стымулявалі зрухі ва ўжыванні лічэбнікаў у беларускай мове. У значнай ступені гэтаму спрыялі і агульныя для абедзвюх моў сацыяльныя фактары, што вызначаюць асноўныя напрамкі моўнага развіцця. Імклівы працэс матэматызацыі розных навук, які ідзе на змену апісальным метадам, актуалізацыя матэматычных ведаў сярод шырокіх мас абумовілі ўзмоцненае функцыянаванне знаковых абазначэнняў лічбаў і ўзрастанне ролі ліку не толькі ў спецыяльных сферах, але і ў агульналітаратурнай мове. Так, пастаянная патрэба ў эканомных і адначасова выразных сродках намінацыі разнастайных матэрыялізаваных дасягненняў навукова-тэхнічнага прагрэсу забяспечваецца ў многіх выпадках побач з традыцыйнымі сродкамі актыўным выкарыстаннем элементаў матэматычнай мовы (знакаў, сімвалаў, лічбаў і інш.).

Найбольш характэрным прыкладам спалучэння мовы слоў і мовы лічбаў з'яўляюцца шырока распаўсюджаныя як у рускай, так і ў беларускай мове наменклатурныя адзінкі, якія выкарыстоўваюцца для наймення аднародных паняццяў, што знаходзяцца на адным узроўні абстракцыі і адлюстроўваюць класы аднародных прадметаў. Мадыфікацыя аднаго і таго ж прадмета, вырабу адзначаецца нумарнымі знакамі ў форме розных варыянтаў постпазіцыйнага колькаснага лічэбніка: апараты **Марс-3**, **Марс-5**; асноўныя віды ядзернага паліва **уран-235**, **уран-238**, **ЭВМ «ЕС-1035»**, **«ЕС-1060»** і інш. Спалучэнне назоўніка з колькасным лічэбнікам з'яўляецца зручным спосабам намінацыі ў выпадках, калі трэба падкрэсліць прымету колькасці, парадку, класнасці, велічыні, г. зн. вылучыць якую-небудзь колькасную прымету прадмета. Так, у назвах радыёпрыёмнікаў **«Рыга-103»**, **«Мелодыя-105»** першая лічба абазначае класнасць апаратуры, у назвах касмічных караблёў **«Усход-1»**, **«Усход-2»**, **«Саюз-36»** і інш. — парадкавы нумар мадэлі і г. д.

Гэты спосаб наймення праз газеты, навукова-тэхнічныя, навукова-папулярныя часопісы, рэкламныя матэрыялы стаў шырока вядомы ў беларускай мове ў 50—60-я гады. Цяпер ён ахоплівае самыя разнастайныя наменклатурныя адзінкі — назвы прадметаў народнага ўжытку, прамысловага абсталявання, прыборабудаўніцтва, службы для фіксацыі і перадачы навуковай, ваеннай інфармацыі. Пераважная большасць наменклатурных адзінак узнікае ў рускай мове і затым адэкватна перадаецца сродкамі беларускай мовы, пэўная частка іх ствараецца паралельна па аднолькавых мадэлях з рускімі. Параўн.: рус. **Восток-1**, **Луна-24**, **МХАТ-2**; бел. **Усход-1**, **Месяц-24**, **БДТ-2** і інш.

Шырокая ўжывальнасць колькасных лічэбнікаў у ролі своеасаблівых кодавых азначальнікаў у спецыяльных сферах аказала ўплыў на марфалагічны статус гэтых адзінак у іншых разнавіднасцях літаратурнай мовы. Аналітычныя формы колькасных лічэбнікаў становяцца рэгулярнымі ў вусна-гутарковым маўленні, яны шырока пранікаюць у розныя жанры газетна-публіцыстычнай мовы, у творы мастацкай літаратуры. Напрыклад: гатоўнасць нумар адзін, вуліца Леніна, 6, дом пяць дроб два, на адлегласці сем кіламетраў, на глыбіню тры сантыметры і інш. У гэтых прыкладах адлюстроўваецца характэрная асаблівасць гутарковай мовы спалучаць словы ў іх зыходнай форме. У якасці стрыжнявых слоў у такіх словазлучэннях часцей за ўсё выступаюць канкрэтыя назоўнікі тыпу дом, корпус, рэйс, вагон, якія могуць быць прануме-

раваны, або рознага тыпу абрэвіятуры, уласныя імёны, якія могуць мець колькасныя азначальнікі: аўтакалона 2427, ГПЗ-1, БУ-3, ЖЭС-35, мік-параёны «Мір-1», «Мір-2» і г. д.

Характэрна, што кола слоў, здольных спалучацца з аналітычнай формай лічэбніка, пастаянна пашыраецца, і папаўненне іх у прынцыпе нічым не абмежавана. Так, у апошні час намінатыўныя словазлучэнні з аналітычнай формай колькаснага лічэбніка замест адпаведных апісальных канструкцый шырока выкарыстоўваюцца ў газетнай публіцыстыцы для абазначэння паняццяў грамадска-палітычнага, культурнага жыцця. Імкненне перадаць максімум інфармацыі найменшым наборам сродкаў паведамлення выклікала з'яўленне словазлучэнняў тыпу **ураджай-80, абітурыент-82, фотаграфіка-81**. Розныя этапы перагавораў аб абмежаванні стратэгічных наступальных узбраенняў атрымалі назву **АСУ-1, АСУ-2**. З узростаннем ролі і пашырэннем функцый адрасаванай масаваму чытачу і слухачу мовы гэты тып яркай «шыфраванай» назвы набывае магчымасць функцыяніраваць у неабмежавана шырокім коле тыповых кантэкстаў. Параўн.: Па дарозе **Еўропа-4** (Барадулін Р. Вечалле); Беларускія кінематографы рыхтуюць фільмы для **Экспо-70** (Польмя, 1969, XI); «**Міні-фота-79**» — своеасаблівы летапіс сучаснасці (Беларусь, 1980, 1). Выкарыстоўваюцца разглядаемыя адзінкі і ў нулявым кантэксце, напрыклад, як назвы асобных загалоўкаў, рубрык у газетах: **Навігацыя-83**; Раённае свята «**Спорт-82**»; «**Восень-81**» (аб аўтаралі, праведзеных у Мінску ў 1981 годзе); назвы літаратурных альманахаў: «**Далягляды-79**», «**Братэрства-82**»; назвы кінафільмаў, фестываляў: «**Тэгеран-43**», «**Беларуская музычная вясна-80**» і інш. У гэтых назвах вылучаецца ўсё найбольш важнае і апускаецца тое, што з пункту погляду інфарматыўнасці з'яўляецца збытковым.

Цяжка сказаць, наколькі трывала замацоўвацца ў мове падобныя канструкцыі, таму што многія тут вызначаюцца і модай, але сам факт іх з'яўлення ў мове масавай інфармацыі адлюстроўвае пэўны зрухі ва ўжыванні лічэбнікаў. «Матэматычна адцягнутае мысленне, — адзначаў В. У. Вінаградаў, — уварвалася ў агульную мову і трансфармавала сістэму лічэбнікаў, пазбавіўшы іх выразных форм імені, адарваўшы іх ад структуры назоўнікаў і прыметнікаў»⁵. Замацаванню аналітычных форм у значнай ступені спрыяюць графічнае адлюстраванне лічэбнікаў пры дапамозе лічбаў, а таксама пастаянная постпазіцыя ў адносінах да стрыжнявага слова. Нескланальнасць іх падтрымліваецца і існаваннем групавых аналітычных азначальнікаў тыпу **лік 3 : 2, адносіны 2 : 1, вынік 6 : 7**, якія, замяняючы сабою склонава-прыназоўнікавыя канструкцыі, прымыкаюць да стрыжнявага слова ў назоўным склоне. Канструкцыі з групавым колькасным азначальнікам, крыніца якіх матэматычнае выражэнне адносін, сустракаюцца ў мове розных галін навукі і тэхнікі. Аднак найбольш шырока яны прымяняюцца ў спартыўнай тэрміналогіі для запісу ліку гульні. Напрыклад: **Вострая гульня дынамаўцаў скончылася з лікам 0 : 0** (Кавалёў П. Пакінь нас, трывога); **Упэўненая перамога над гродзенцамі — 5,5 : 2,5** (Звязда, 1983, 1 лютага). Паколькі ў якасці стрыжнявага слова тут, як правіла, выкарыстоўваюцца назоўнікі **лік, вынік**, якія ўвогуле могуць апускацца ў тэксте, то такая канструкцыя ператвараецца ў своеасаблівы сінтаксічны фразеалагізм. Параўн.: Маскоўскія баскетбалісты зраўнялі **лік 91 : 91**, а ў дадатковыя пяць мінут яны забралі сабе і сярэбраныя медалі — **104 : 100** (Звязда, 1982, 15 красавіка).

Такім чынам, новае ва ўжыванні лічэбнікаў у беларускай мове заключаецца найперш у павелічэнні частотнасці словазлучэнняў з прымыкаючай аналітычнай формай лічэбніка, а таксама ў пашырэнні кола слоў, якія спалучаюцца з гэтай формай. Новая мадэль словазлучэнняў з прымыкаючым азначальнікам — колькасным лічэбнікам, больш эканомная, чым адпаведны апісальны зварот, становіцца рэгулярнай у тэкстах рознай функцыянальнай накіраванасці. Развіццё такіх канструкцый у беларускай мове — гэта адно з праяўленняў працэсаў, якія адбываюцца

ў граматычным ладзе многіх развітых літаратурных моў, і якія ў абагуленым выглядзе могуць быць вызначаны як працэсы «сцяжэння», «кандэнсацыі», «апрошчання» сінтаксічных структур. Інтэнсіўнасць працякання гэтых працэсаў выклікаецца «патрэбнасцю ў лаканічных і ў той жа час наглядна-выразных формах выказвання — патрэбнасцю, якая ўзмацнілася ў наш час дзякуючы паскарэнню тэмпу жыцця і актывізацыі яго грамадскага пачатку»⁶.

¹ Иванчикова Е. А. О развитии синтаксиса русского языка в советскую эпоху.— У кн.: Развитие синтаксиса современного русского языка. М., 1966, с. 18.

² Акимова Г. Н. Новые явления в грамматическом строе современного русского языка.— Русский язык в национальной школе, 1980, № 5.

³ Гавранек Б. К проблематике смещения языков.— Новое в лингвистике, вып. VI: Языковые контакты. М., 1972, с. 107.

⁴ Гл.: Шмелев Н. Д. О семантических изменениях в современном русском языке.— У кн.: Развитие грамматики и лексики современного русского языка. М., 1964, с. 16.

⁵ Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове).— М., 1972, с. 234.

⁶ Иванчикова Е. А. Адзнач. работа, с. 14.

М. Л. ЗУЕУ

ПАРАНАМАЗІЯ ў ТВОРАХ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

Паранамазія* як стылістычная фігура, сутнасць якой заключаецца ў свядомым збліжэнні слоў, што маюць гукавое падабенства, але розны сэнс, у сучасным мовазнаўстве разглядаецца па-рознаму. Часта яна лічыцца суадноснай з параніміяй. «У стылістыцы,— адзначае Ф. П. Філін,— паронімы з'яўляюцца асобнай фігурай — паранамазіяй»¹. Некаторыя даследчыкі сцвярджаюць, што паранімія і паранамазія — дзве самастойныя з'явы ў мове. Для параніміі, у прыватнасці, «характэрна каранёвая роднасць сугучных слоў» і «наяўнасць гнёздаў моўных пар»². Што да паранамазіі, то, згодна з поглядамі адных вучоных, яна назіраецца пры фанетычнай блізкасці рознакарэнных, але сугучных слоў, ад розных усяго толькі адным якім-небудзь гукам ці складам. Другія даследчыкі пад паранамазіяй разумеюць наогул «любыя гукавыя падабенствы слоў»³. На нашу думку, паранамазіяй усё ж мэтазгодней лічыць менавіта рознакарэнныя (але блізкія ў фанетычных адносінах) словы, якія адрозніваюцца гукам або складам у корані, або афіксе. Калі разглядаць паранамазію як любыя гукавыя падабенствы слоў, то аб'ём яе занадта пашырыцца. За любымі гукавымі падабенствамі ў лінгвістычнай літаратуры зараз замацоўваецца тэрмін «паранімічная атракцыя».

Стылістычныя функцыі паранамазіі яшчэ амаль не вывучаліся. У беларускім мовазнаўстве наогул няма спецыяльных прац, у якіх разглядалася б стылістычнае выкарыстанне гэтай фігуры. Зусім не даследавалася паранамазія як прыём стварэння гумару і сатыры. У артыкуле ставіцца задача на матэрыяле твораў сучаснай беларускай літаратуры разгледзець найбольш тыповыя прыёмы выкарыстання паранамазіі.

Пісьменнікі, свядома збліжаючы блізкія паводле гучання словы, дасягаюць пэўнага стылістычнага (найчасцей — камічнага) эфекту. Нечаканае сутыкненне сугучных, але розных па семантыцы слоў, стварае пэўную стылістычную экспрэсію ў сатырычных і гумарыстычных вершах. Напрыклад: Складаю прытчы павучальныя, пішу сцэнарыі вянчальныя. Паэмы тронна-велічальныя і электронна-вылічальныя. (В. Вітка. Падрадчык); З усіх сусветных кніжных скарбаў любіў ён толькі кнігу скаргаў (П. Сушко. Адналюб); Такуе крытык, Атакуе. Ды думку я таю Такую (Р. Барадулін. Перакананне Пятра Прыходзькі).

Абыгрыванне паранамазіі з мэтай дасягнення лёгкай усмешкі, жарту характэрна і для беларускай дзіцячай паэзіі: І на балконе глядачы